

**TA'LIM JARAYONIDA NOVERBAL VOSITALARNI INTEGRATSIYALASHNING
NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI**

Allanazarova Feruza Karimberdievna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
allanazarova1988@mail.ru

Xojanazarova Guljan Bahadirovna – magistrant
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ НЕВЕРБАЛЬНЫХ
СРЕДСТВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС**

Алланазарова Феруза Каримбердиевна – доктор философии по филологическим наукам, доцент
Хожаназарова Гулжан Бахадировна – магистрант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTEGRATING
NON-VERBAL MEANS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS**

Allanazarova Feruza Karimberdievna – Doctor of philosophy in Philological sciences, Associate Professor

Xojanazarova Guljan Bahadirovna – master student
Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: nutq, nonverbal vosita, kommunikatsiya, muloqot, mimika, jest, signal, tana holati, qarash, proksemika, kronemika, paralingvistik vositalar.

Rezyume. Maqolada ta'lim jarayonida nonverbal vositalarni integratsiya qilish nazariyasi ham tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, verbal va nonverbal elementlarni uyg'unlashtirish o'quvchilarning axborotni tushunish darajasini oshiradi, interaktiv faoliyatni rivojlantiradi va pedagogik maqsadlarga erishishda muhim vosita hisoblanadi. Nonverbal vositalarni dars jarayoniga samarali integratsiya qilish uchun o'qituvchi ko'z bilan muloqot, imo-ishora, pantomima va proxemik elementlarni maqsadli va tizimli tarzda qo'llashi lozim.

Ключевые слова: речь, невербальные средства, коммуникация, диалог, выражение лица, жест, сигнал, положение тела, взгляд, проксемика, хронемика, паралингвистические средства.

Резюме. В статье также анализируется теория интеграции невербальных средств в образовательный процесс. Исследования показали, что сочетание вербальных и невербальных элементов повышает уровень понимания информации учащимися, развивает интерактивную активность и является важным инструментом достижения педагогических целей. Для эффективной интеграции невербальных средств в учебный процесс преподаватель должен целенаправленно и систематически использовать зрительный контакт, жесты, пантомиму и проксемикальные элементы.

Key words: speech, nonverbal means, communication, dialogue, facial expressions, gesture, signal, body position, gaze, proxemics, chronemics, paralinguistic means

Summary. The article also analyzes the theory of integrating nonverbal means in the educational process. Studies have shown that combining verbal and nonverbal elements increases the level of understanding of information by students, develops interactive activity and is an important tool in achieving pedagogical goals. In order to effectively integrate nonverbal means into the teaching process, the teacher should use eye contact, gestures, pantomime and proxemic elements in a purposeful and systematic manner.

Kirish. Zamonaviy pedagogikada ta'lim jarayoni nafaqat nutqiy, balki keng qamrovli kommunikativ faoliyat sifatida talqin qilinadi. Bu jarayonda nonverbal vositalar muhim rol o'ynab, ular o'qituvchi va talaba o'rtasidagi axborot almashinuvi, emotsional aloqaning shakllanishi hamda o'quv faoliyatini boshqarishda bevosita ishtirok etadi. Nonverbal kommunikatsiya tushunchasi odatda mimika, jest, tana holati, qarash, proksemika va paralingvistik xususiyatlarni o'z ichiga olgan nutqsiz belgilar tizimi sifatida izohlanadi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, muloqot jarayonida uzatilayotgan ma'lumotning sezilarli qismi aynan shu belgilar orqali yetkaziladi, bu esa ularni ta'lim jarayonida alohida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Chet tilini o'qitish kontekstida nonverbal vositalarning ahamiyati yanada ortadi, chunki til o'rganayotgan talaba ko'pincha nutqiy vositalar yetarli bo'lmagan vaziyatda qoladi. Masalan, ingliz tilini yangi o'rganayotgan talabaga "open your books" ko'rsatmasi berilganda, o'qituvchining qo'li bilan kitob ochish harakatini ko'rsatishi topshiriqni tezroq va aniqroq tushunishga yordam beradi. Bu holatda

jest nutqiy buyruqning semantik aniqligini ta'minlovchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Asosiy qism. Kommunikatsiya ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasida axborot, g'oya, fikr yoki his-tuyg'ular almashinuvi jarayonidir. Ushbu jarayonda yuboruvchi (kommunikator) ma'lum bir xabarni vosita orqali qabul qiluvchiga (kommunikant) yetkazadi. Kommunikatsiyaning asosiy maqsadi – jarayonda ishtirok etayotgan tomonlar o'rtasida o'zaro tushunish va tushunilishdir. Umumiy kommunikatsiya og'zaki va nonverbal kommunikatsiyani o'z ichiga oladi, bu esa so'zlovchi va tinglovchiga xabarni to'g'ri anglash imkonini beradi.

Og'zaki va nonverbal kommunikatsiya kommunikatsiyaning ikki xil shakli bo'lib, og'zaki kommunikatsiya nutqiy til orqali amalga oshiriladi, nonverbal kommunikatsiya esa nutqsiz xulq-atvor vositalari orqali ifodalanadi [2]. Shunday qilib, og'zaki kommunikatsiya og'zaki va yozma so'zlarni o'z ichiga olsa, nonverbal kommunikatsiya tana holati, jestlar, yuz ifodalari va tashqi ko'rinish kabi nutqsiz belgilar orqali namoyon bo'ladi.

Kommunikatsiya – bu g'oyalarni yaratish va ulashish jarayoni hamda san'ati bo'lib, u insonlarning fikrlari, ularni qayta ishlashi va o'z istagan xabarlarini ifodalash jarayonlarini qamrab oladi. Noverbal kommunikatsiya ko'pincha og'zaki xabarlarga qo'shimcha kontekst va nozik ma'no beradi, shu sababli u turli kommunikativ vaziyatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Odamlar ko'pincha noverbal signallarni anglamagan holda o'qiydi va ularga javob qaytaradi, shuning uchun noverbal kommunikatsiyani tushunish umumiy kommunikativ ko'nikmalarni yaxshilashga yordam beradi.

J.Xuning ta'kidlashicha, noverbal kommunikatsiya so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi so'zsiz o'zaro ta'sirni belgilar va ramzlar orqali amalga oshiradi hamda bu yuzma-yuz muloqot jarayonida noverbal belgilar qanchalik muhim ekanini ko'rsatadi [5].

Noverbal kommunikatsiyaning asosiy komponentlaridan biri hisoblangan kinesika, ya'ni tana harakatlari va jestlar tizimi, pedagogik muloqotning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dars jarayonida o'qituvchi savol berganidan so'ng ma'lum bir talabaga qarab, qo'li bilan uni ko'rsatishi orqali navbatni belgilaydi. Bunday vaziyatda hech qanday qo'shimcha nutqiy izohsiz ham talabalar kim javob berishi kerakligini tushunib yetadilar. Bu esa dars vaqtini tejash bilan birga, muloqotning tartibli tashkil etilishiga yordam beradi.

Noverbal kommunikatsiya – bu so'z ishlatmasdan axborot almashishni o'z ichiga olgan kommunikatsiya shaklidir. U turli elementlarni o'z ichiga oladi, bu esa og'zaki kommunikatsiyadan ko'ra kuchliroq xabar etkazishga, qo'shimcha kontekst va nozik ma'no berishga imkon yaratadi. Y.A.Leening ta'kidlashicha, noverbal kommunikatsiya – bu nutqsiz xabarlar almashinuvidir [3]. Bu asosan so'zlovchining tana tili, jumladan, jestlar, tana harakatlari, holat, tovush ohangi va yuz ifodalari orqali namoyon bo'ladi.

Bundan tashqari, noverbal kommunikatsiya og'zaki so'zlarni takrorlash, to'ldirish, o'rnini bosish yoki ma'lum so'zlarni ta'kidlash vazifasini bajaradi. Canale & Swain fikricha, kommunikatsiya barcha insoniy muloqotning asosidir va axborot almashishda muhim ahamiyatga ega [1].

Inson tanasining turli harakatlari noverbal signal sifatida ishlatilishi mumkin, ammo bu yerda ko'plab shaxslar tomonidan ishlatiladigan asosiy harakatlar keltiriladi. Masalan, jestlar ko'pincha noverbal kommunikatsiyada signal vazifasini bajaradi. Noverbal kommunikatsiya silliq va samarali muloqot uchun juda muhimdir. Shu bilan birga, noverbal kommunikatsiya kiyim-kechak va ramzlar kabi obyekt orqali ham amalga oshadi; shuningdek, mebel, yoritish, ranglar, harorat, shovqin va musiqa kabi jismoniy muhit ham muloqot davomida qatnashuvchilarning xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatadi.

Jest – bu ma'lum xabarni ifodalashga mo'ljallangan tana, bosh, qo'l va oyoq harakati hisoblanadi. Jestlar kommunikatsiyada muhim ahamiyatga ega, chunki ular og'zaki tilning o'rnini bosishi yoki uni to'ldirishi mumkin, tana harakatlarini so'z yoki iboralarga tarjima qiladi. Noverbal kommunikatsiya kontekstida jestlar qo'l, qo'litiq yoki tana qismlarining xabar yoki ifodalarni yetkazish uchun ishlatiladigan harakatlariga taalluqlidir. Jestlar oddiy bo'lishi mumkin, masalan, salomlashish uchun qo'l ko'tarmoq, yoki suhbatda biror narsani ko'rsatish yoki

qo'shimcha ma'no berish uchun murakkab harakatlar ham ishlatiladi.

Yuz ifodalari ham pedagogik muloqotda muhim axborot tashuvchisi hisoblanadi. O'qituvchi talabaning noto'g'ri javobiga keskin tanbeh bermasdan, qoshini biroz chimirib yoki boshini yengil silkitib, javobning xato ekanini bildirishi mumkin. Masalan, talaba ingliz tilida "He go to school yesterday" deb gapirganda, o'qituvchi darhol grammatik xatoni aytib berish o'rniga, yuzida savol ifodasini hosil qilib, "Yesterday?" deb takrorlashi orqali talabaning o'z xatosini mustaqil tuzatishiga imkon yaratadi. Bu yondashuv konstruktiv feedback berishning noverbal va paralingvistik uyg'unlashgan shakli sifatida namoyon bo'ladi.

T.S.Negiga ko'ra, noverbal kommunikatsiya to'qqiz toifaga bo'linadi:

1. Kinesika (jestlar, harakatlar, yuz ifodalari). Kinesika tana holati va yuz ifodalarini, masalan, tabassum, qichqiriq, qosh qimirlatish kabi belgilarni o'rganadi. Bu kategoriya orqali nutqsiz xabarlarning emotsional va kontekstual ma'nolari aniqlanadi.

2. Okulyarika (ko'z aloqasi). Okulyarika vizual kontaktning xabarni qabul qilishga ta'sirini o'rganadi. Bu ko'z harakati va ko'z bilan bog'lanish darajasiga bog'liq bo'lib, e'tibor, qarash yo'nalishi va davomiyligiga qarab farqlanadi.

3. Haptika (tegish). Haptika jismoniy kontakt, masalan, qo'l berish yoki yelkaga teginish kabi xatti-harakatlarni o'z ichiga oladi. Bu turdagi xatti-harakatlar odatda insonlar o'rtasidagi yaqinlik va iliqlikni ifodalaydi.

4. Proksemika (masofa). Proksemika fazo, kommunikatsiya va munosabatlar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ochib beradi. Insonlar ko'pincha masofani saqlash orqali aloqaning yo'qolishi yoki zaiflashishini ifodalaydi.

5. Paralingvistika. Paralingvistika nutqning og'zaki bo'lmagan jihatlarini o'z ichiga oladi, masalan, ohang, intonatsiya, pauza va tovush balandligi. Bu elementlar so'zlashgan til bilan bevosita bog'liq emas, lekin xabarni anglashni kuchaytiradi.

6. Jismoniy ko'rinish. Jismoniy ko'rinishga tashqi ko'rinish, jozibadorlik, bo'y, vazn, tana shakli, soch turmashi va kiyim kiradi. Ba'zi omillar kiyim-kechak yoki soch turmashi orqali nazorat qilinadi, boshqalari esa teri rangi, bo'y va tana shakli kabi cheklangan nazoratga ega.

7. Olfaktika (hid orqali kommunikatsiya). Olfaktika insonlar o'rtasidagi muloqotni hid orqali o'rganadi, jumladan, atirlar va gigiyena mahsulotlaridan keladigan hiddan kelib chiqqan signallarni tahlil qiladi.

8. Kronemika. Kronemika vaqtning ma'nosi, ishlatilishi va kommunikatsiyada ahamiyati, shuningdek, punktualik va vaqt bilan bog'liq boshqa elementlarni o'rganadi.

9. Atrof-muhit omillari. Atrof-muhit omillari ekologik sharoitlar, masalan, ifloslanish, harorat, shovqin kabi holatlarni o'z ichiga oladi, ular muloqot jarayonida insonlarning xulq-atvoriga va salomatligiga ta'sir ko'rsatadi [4].

Pedagogik makon va masofa masalalari ham noverbal kommunikatsiyaning muhim jihatlaridan biridir. Proksemika nazariyasiga ko'ra, o'qituvchining sinf ichida qanday harakatlanishi va talabalar bilan qanday masofada turishi muloqotning psixologik iqlimiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'qituvchi yangi mavzuni tushuntirish paytida

doska yonida turib gapirsa, dars rasmiy tus oladi, ammo muhokama bosqichida auditoriya bo'ylab yurib, talabalar yoniga yaqinlashishi ularni suhbatga faolroq jalb etadi. Chet tilini o'rganish darslarida bunday yaqinlashuv ayniqsa muhim bo'lib, talabalarda qo'rquv va nutqiy to'siqlarni kamaytiradi.

Paralingvistik vositalar, ya'ni nutqning ohangi, tempi va pauzalari ham chet tilini o'qitishda didaktik ahamiyatga ega. O'qituvchi yangi so'zlarni o'rgatish jarayonida ularni sekinroq va aniqroq talaffuz qilsa, talabalarga fonetik jihatdan to'g'ri modelni qabul qilish osonlashadi. Masalan, ingliz tilidagi "comfortable" so'zini o'rgatishda o'qituvchi uni bo'g'inlarga ajratib, ohangni pasaytirib aytsa, talabalar bu murakkab so'zning haqiqiy talaffuzini to'g'ri o'zlashtira oladilar. Bu yerda paralingvistik vosita fonetik o'rganishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida ishlaydi.

Noverbal vositalarning ta'lim jarayonidagi yana bir muhim vazifasi – affektiv muhitni shakllantirishdir. Talabalar ko'pincha chet tilida gapirishdan uyaladi yoki xato qilishdan qo'rqadi. O'qituvchining doimiy ravishda tabassum qilishi, bosh iring'ab qo'llab-quvvatlash ishorasini berishi yoki "good", "excellent" kabi qisqa verbal baholashlarni ijobiy intonatsiya bilan aytishi talabada psixologik xavfsizlik hissini hosil qiladi. Masalan, talaba murakkab gap tuzishda ikkilanib to'xtab qolganida, o'qituvchining sabr bilan kutib, rag'batlantiruvchi qarash bilan uni davom ettirishga undashi o'quvchining nutqiy faolligini oshiradi.

Chet tilini o'qitish jarayonida noverbal vositalar kompensator mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi. Talaba o'z fikrini ifodalash uchun yetarli lug'at boyligiga ega bo'lmaganda, u jest va mimika yordamida ma'noni yetkazishga harakat qiladi. Masalan, talaba ingliz tilida "umbrella" so'zini eslay olmaganda, qo'li bilan yomg'ir yog'ayotganini va bosh ustida nimanidir ushlab turgandek harakat qilishi orqali o'qituvchi va boshqa talabalar uning nima demoqchi ekanini tushunib yetadilar.

Bu holat kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lgan strategik kompetensiyaning amaliy ko'rinishi hisoblanadi.

Raqamli ta'lim muhitida ham noverbal kommunikatsiya o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, balki yangi shakllarda namoyon bo'ladi. Onlayn ingliz tili darslarida talabalar o'z kamerasi orqali bosh iring'ab tasdiq berishi, chatda emoji yuborishi yoki platformadagi "raise hand" funksiyasidan foydalanishi an'anaviy noverbal signallarning virtual muqobili sifatida xizmat qiladi. Masalan, o'qituvchi savol berganida bir nechta talaba bir vaqtning o'zida gapira boshlamasligi uchun, ular avval virtual qo'l ko'taradi va o'qituvchi kimga navbat berilishini tanlaydi. Bu esa onlayn muhitda ham tartibli kommunikatsiyani ta'minlaydi.

Noverbal vositalarni samarali qo'llash o'qituvchidan maxsus kommunikativ kompetensiyani talab qiladi. Pedagog o'zining jestlari, yuz ifodasi va nutq ohangining talabalarga qanday ta'sir ko'rsatishini anglab yetishi zarur. Masalan, ba'zi o'qituvchilar tushuntirish paytida qo'llarini ortga yashirib turadi yoki talabalar bilan ko'z aloqasini kam o'rnatadi, bu esa ularning ishonchsiz yoki befarq ko'rinishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, ochiq tana holati, faol jestlar va muntazam ko'z aloqasi o'qituvchining ishonchli va ochiq kommunikator sifatida qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, noverbal kommunikatsiya ta'lim jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u nutqiy axborotni to'ldiradi, mustahkamlaydi va ba'zi hollarda uning o'rnini ham bosadi. Ayniqsa chet tilini o'qitish jarayonida noverbal vositalar talabalarning tushunishini osonlashtirish, ularni muloqotga jalb etish va psixologik to'siqlarni kamaytirishda muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli zamonaviy pedagogik yondashuvlarda noverbal kommunikatsiyani ongli ravishda rejalashtirish va dars metodikasiga integratsiya qilish ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti sifatida qoraladi.

Adabiyotlar

1. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching. // *Applied Linguistics*, 1980, № 1. – P. 1-47.
2. Harisnawati H., Wello M.B., Rahman A. Teachers' Verbal and Nonverbal Communication in EFL Classroom at Vocational High School in Makassar. // *Pinisi Journal of Art, Humanity and Social Studies*, 2022, 2(2). – P. 66-74.
3. Lee Y.-A. The work of examples in classroom interaction. // *Linguistics and Education*. 2004, 15(1-2). – P. 99-120.
4. Negi T.S. Nonverbal communication in social interaction. // *Indian Journal of Psychology*. 1970, 45(2). – P. 123-135.
5. Xu J., Gannon P.J., Emmorey K., Smith J.F., Braun A.R. Symbolic gestures and spoken language are processed by a common neural system. // *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2009, 106(49). – P. 20664-20669.